

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇDOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-13>

УДК 030:929Сумцов

М. М. КРАСІКОВ, канд. філол. наук, доц.
професор кафедри українознавства, культурології та історії науки
e-mail: mmkrasikov@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5645-3215>
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
вул. Кирпичова, 2, м. Харків, 61000, Україна

**ЛЮДИНА–ЕНЦИКЛОПЕДІЯ:
МИКОЛА СУМЦОВ ЯК АВТОР ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ**

Мета: проаналізувати публікації професора Харківського університету, філолога, фольклориста, етнографа, музейника Миколи Федоровича Сумцова (1854–1922) у виданнях «Енциклопедичний словник», «Новий енциклопедичний словник» Брокгауза – Єфрона та деяких інших енциклопедичних словниках кінця XIX – початку XX століття.

Методологія дослідження: принципи історизму та об'єктивності, втілені шляхом застосування спеціально-історичних методів – хронологічного та ретроспективного.

Наукова новизна. Вперше дається загальна характеристика всього масиву статей М.Ф. Сумцова, опублікованих в енциклопедичних виданнях. Визначається новаторство вченого як у галузі наукової біографістики, так і у нетривіальному доборі словникових статей із фольклористики та етнографії, висвітлюється його роль як дослідника та популяризатора надбань діячів української літератури та слов'янської гуманітаристики.

Актуальність. Важливість та актуальність даного дослідження обумовлені вже самою постаттю М.Ф. Сумцова – вченого, який стояв у витоків українознавства як науки. Аналізуючи його публікації в кращих енциклопедичних виданнях кінця XIX – початку XX століття, ми переконуємося в тому, що український етнограф та фольклорист не тільки узагальнив здобутки своїх колег у вивченні традиційної народної культури, але запропонував систему знакових понять, артефактів, явищ, які лише через сто років стануть базовими у вітчизняних етнолінгвістичних енциклопедичних словниках. Крім того, визначається пріоритетність вченого у створенні великого корпусу наукових біографій як вітчизняних, так і зарубіжних діячів науки та культури.

Висновки. Досліджено призабуту, не зібрану й майже не вивчену етнографами, фольклористами та істориками літератури енциклопедичну спадщину академіка М.Ф. Сумцова, яка не втратила актуальності як з історичної точки зору, так і в сенсі пошуків нових методологічних підходів до вивчення традиційної народної культури. За його останньою біобібліографією (1999 р.) нараховується 254 статті у власне енциклопедичних словниках, і ще можна нарахувати не менше у виданнях, які формально не є енциклопедіями, однак мають всі ознаки таких. М. Сумцов був одним із першопрохідців у царині вивчення давньоукраїнської літератури, і саме він подав в енциклопедіях перші науково виважені біографії й характеристики творчості письменників XVI – XVIII століть. Але й перші наукові біографії Т. Шевченка, Лесі Українки, Б. Грінченка, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та інших українських авторів XIX – початку XX століття були написані М. Сумцовим та опубліковані в енциклопедіях. Крім того, він першим із вітчизняних вчених подав енциклопедичні статті про багатьох слов'янських фольклористів

та етнографів (П. Іванова, О. Кольберга, Я. Карловича та інших), які у деяких випадках є взагалі ледь не єдиним історіографічним джерелом. Велике значення й сьогодні мають етнографічні та фольклористичні енциклопедичні статті М. Сумцова, які в цілому достатньо повно й глибоко окреслюють основні параметри традиційної народної культури. Безумовно, енциклопедична спадщина корифея української науки заслуговує на перевидання окремою збіркою.

Ключові слова: М.Ф. Сумцов, енциклопедії, українознавство, етнологія, фольклористика.

Як цитувати: Красіков М.М. Людина-енциклопедія: Микола Сумцов як автор енциклопедичних видань. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 38. С. 133-144. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-13>

In cites: Krasikov M.M. (2024). Encyclopedia man: Mykola Sumtsov as an author of encyclopedic publications. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences.* Issue 38, (133-144), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-13>

Вчений, який коли-небудь писав статтю до енциклопедичного видання, погодиться, що легше іноді написати велику розвідку до наукового часопису, ніж коротеньку енциклопедичну статтю. По-перше, це велика відповідальність: тут помилитися не можна, кожна дата, кожен факт мають бути перевірені за максимальною кількістю джерел. По-друге, кожне слово повинно мати таку вагу, що воно стає незамінним. Текст наче відливається в металі. Тому-то й не всі навіть досвідчені дослідники наважуються писати статті до солідних енциклопедій.

Микола Федорович Сумцов (1854–1922), етнограф, фольклорист, літературознавець, професор Харківського університету, а пізніше академік Всеукраїнської Академії наук, з 1892 року по 1909 рік написав, за нашими підрахунками, згідно останньої біобібліографії вченого 1999 року [11], 254 енциклопедичні статті, переважно до «Енциклопедичного словника» та «Нового енциклопедичного словника» Брокгауза – Єфрона, а також до «Російського біографічного словника» (зокрема тут вміщена стаття про його улюбленого вчителя О.О. Потебню [17]) та «Критико-біографічного словника російських письменників та вчених» С. А. Венгерова (тут подано статтю про відомого славіста Осипа Бодяньського [16]). Однак, крім цих статей, виявлених бібліографами, безумовно, є ще низка публікацій М. Сумцова в енциклопедичних виданнях, причому деякі з них не підписані або підписані криптонімом, що ускладнює встановлення авторства. Дивно, але до сумцовської біобібліографії, виданої ХДНБ ім. В.Г. Короленка, не потрапила добре відома фахівцям і вкрай важлива для самого М. Сумцова його розлога енциклопедична стаття про О. Потебню в «Енциклопедичному словнику», виданому Брокгаузом – Єфроном [18]; опис її, наприклад, ми бачимо у біобібліографічному покажчику, присвяченому О.О. Потебні [12, с. 107]. Більше того, укладачі біобібліографії академіка М. Сумцова в покажчику його праць примудрилися не вказати статтю вченого про самого себе у тому ж «Енциклопедичному словнику» [24], хоча й дали її в додатку як анонімну в розділі «Література про М.Ф. Сумцова». До того ж М. Сумцову належать ще десятки біографічних статей, написаних в стилістиці та за принципами енциклопедичних публікацій, проте вміщених у виданнях, які формально не є енциклопедіями. Наприклад, наближені до енциклопедичних статей (хоч і містять певну кількість фрагментів зі спогадів та інших его-документів) біографічні нариси М. Сумцова про викладачів історико-філологічного факультету Харківського університету [1] або статті про «діячів українського фольклору» [14] чи «діячів слободського фольклору» в тричі перевиданій в ХХІ столітті розвідці «Слобожане» [15, с. 173–182; 6]. Розгляд таких праць виходить за межі даної роботи.

Визначення «вчений-енциклопедист» давно і справедливо використовують науковці та популяризатори науки, коли йдеться про М. Сумцова [10, 26, 27, 28]. Справді, коло його

наукових зацікавлень і глибоких знань із різних галузей гуманітаристики вражає: фольклористика, літературознавство, етнологія, мистецтвознавство, мовознавство, краєзнавство, музейництво, педагогіка, філософія. Бібліографія наукових, науково-популярних, науково-педагогічних та публіцистичних праць професора налічує 1544 роботи, але після 1999 року були виявлені (і нами зокрема) ще деякі його публікації [7]. А скільки праць, написаних у буремні роки Громадянської війни, до нас не дійшло, зокрема тих, про які він звітував Д.І. Багалієві – серед них, наприклад, фундаментальна «Історія українського театру ХІХ ст.» [5, с. 4–5; 8]! М. Сумцов досконало володів німецькою, французькою та всіма слов'янськими мовами, що давало йому можливість проводити широкі компаративістські студії (це яскраво відбилосся вже у його ранній роботі «Культурні переживання») та бути в курсі усієї наукової літератури. Про неймовірну широту охоплення М. Сумцовим ледь не всіх аспектів фольклористики та етнології писав А. Кримський, який пізніше рекомендував обрати вченого одним із перших академіків Української Академії наук [5, с. 24]. І в галузі літературознавства вчений залишив дослідження і про давню українську літературу (тут він був взагалі піонером), і про письменників ХІХ – початку ХХ століття, причому про деяких із них це були взагалі перші літературознавчі відгуки (наприклад, про поетів-земляків Христину Алчевську та Олександра Олеся).

Час від часу сумцовознавці згадували про те, що науковець був запрошений редакторами «Енциклопедичного словника» Брокгауза – Єфрона до написання статей, про це сповіщає й Вікіпедія. Однак докладного аналізу цього шару його творчості ніхто не проводив. Ми у вступній статті до перевидання вибраних праць науковця з етнографії та історії культури Слобідської України в 2008 році наголосили на тому, що М. Сумцов у публікаціях в «Енциклопедичному словнику» та «Новому енциклопедичному словнику» Брокгауза – Єфрона **вперше у вітчизняній науці створив малу енциклопедію етнографічних понять і реалій, розкрив їх культурну багатомірність та обрядово-ритуальне значення** – і це за сто років до видання в 1995 році першого тому етнолінгвістичного словника «Слов'янські старожитності» за редакцією М.І. Толстого [5, с. 25]. У статті «Сумцовська Шевченкіана» ми намагалися ретельно проаналізувати статтю М. Сумцова про Т. Шевченка в «Енциклопедичному словнику» Брокгауза – Єфрона, зазначивши, що фактично це була **перша наукова багатоаспектна біографія Кобзаря і перший системно проведений мотивний аналіз його творчості** [9].

У даній роботі ми зможемо дати лише загальну характеристику публікацій М. Сумцова в енциклопедичних виданнях, оскільки вони за тематикою чітко поділяються на п'ять великих груп, кожна з яких варта окремого розгляду. Сам М. Сумцов написав, що в «Енциклопедичному словнику» він подає статті «з малоруської та південнослов'янської етнографії та словесності» [24, с. 69], хоча насправді тематика їх ширша. Ми вважаємо, що весь масив цих текстів варто поділити на такі групи: 1) персоналії українських письменників 2) персоналії українських фольклористів та етнографів 3) персоналії південнослов'янських письменників 4) персоналії південнослов'янських фольклористів та етнографів 5) знакові поняття, артефакти, явища, які є ключовими для розуміння традиційної народної культури українців та південних слов'ян.

М. Сумцов у 1884 році «необачно» обрав темою своєї докторської дисертації постать Лазаря Барановича, яскравого представника ораторсько-проповідницької прози ХVІІ століття, який займав високі посади ректора Києво-Могилянської колегії, архієпископа і боровся за збереження прав українського духівництва, наполягав на самостійності Київської митрополії, виступав проти підпорядкування її Москві. Не дивно, що П. Безсонов, професор Харківського університету, відомий своїми правими поглядами та шовінізмом, написав до Петербурга донос на свого колегу, звинувачуючи його у «сепаратизмі» та негативному висвітленні діяльності московських воєвод в Україні. Як наслідок – схвалена факультетом та допущена до захисту докторська дисертація була заборонена до публічного захисту як «шкідлива» наказом міністра, але протягом року вчений написав нову блискучу дисертацію вже на нейтральну тему – «Хліб в обрядах та піснях», яка успішно була захищена 1885 р., видана в якості монографії

й перевидана вже в наш час [19]. Зрозуміло, готуючи свою першу дисертацію, науковець глибоко вивчив біографії та твори всіх українських письменників-полемістів та просвітників XVII століття, і в енциклопедії Брокгауза – Єфрона, крім статті про Лазаря Барановича, є статті про Інокентія Гізеля, Климентія Зіновієва, Дмитра Туптала та інших. Фактично вперше з енциклопедичних статей харківського професора широкі кола освічених людей, а не лише вузькі фахівці, могли дізнатися про діячів української культури минулих століть, чії імена й сьогодні невідомі широкому загалу: Гавриїла Домецького, Іакова Блонницького, Іова Княгиницького, Інокентія Монастирського, Іларіона Рогалевського, Кирила Транквіліона-Старовецького, Касіяна Саковича, Памви Беринди та інших.

Не менш важливим було висвітлення в російських енциклопедичних виданнях біографій та творчого доробку українських письменників XIX – початку XX століття. М. Сумцовим написані статті про Т. Шевченка, Лесю Українку, Б. Грінченка (відзначена й його діяльність як фольклориста, етнографа, педагога), І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, Є. Гребінку, С. Воробкевича, О. Огоновського, П. Грабовського, Я. Щоголева, А. Свидницького, І. Манжуру (проаналізований також його внесок у фольклористику), Олену Пчілку (йдеться й про її фольклористично-етнографічний доробок), Івана Нечуя-Левицького, Порфирія Кореницького. Як ми бачимо, в цьому списку нема багатьох українських класиків (творчість яких Сумцов, безумовно, знав, а з деякими листувався й був знайомий особисто, писав про них статті в періодиці, допомагав їм у складних обставинах життя – наприклад, І. Франкові та М. Старицькому), однак і в такому куценькому вигляді статті про українських письменників утверджували читача в думці про те, що українська література існує як окреме явище, що українці мають не лише «наречіє» («говірку»), а повноцінну літературну мову, яку вдало розвивають талановиті автори вже понад століття.

Персоналії українських етнографів та фольклористів в петербургських енциклопедіях теж мають прогалини (в інших оглядових працях М. Сумцова ми бачимо значно більшу їх кількість [14, 20, 21]), проте ці статті присвячені таким знаковим постатям як Олександр Потебня, Петро Іванов, Яків Головацький, Володимир Ястребов, Яків Новицький, Амвросій Метлинський (вчений відзначає більшу вагу його фольклористичної спадщини, ніж літературної, як, власне, і сучасні україністи), Володимир Науменко, Осип Бодяньський, Опанас Маркович, Василь Милорадович, Василь Доманицький, Феофан Лебединцев (засновник і перший редактор часопису «Київська старовина», де було надруковано чимало фольклорно-етнографічних студій, зокрема й М. Сумцова), Жозефа Мошинська, Василь Мочульський та деякі інші. Наскільки актуальні ці статті науковця в наші дні? От наприклад, польська дослідниця українського фольклору Жозефа Мошинська, на праці якої посилаються й сьогодні славісти усього світу. «Енциклопедія сучасної України» (21-й том на «М» вийшов 2019 року) не знає такої людини. Як не дивно, спеціальна «Українська фольклористична енциклопедія» у 2-х томах (упорядник, науковий редактор М.К. Дмитренко), 2-й том якої вийшов у 2020 році, теж не подає інформації про науковицю. Нема статті про Мошинську і в «Енциклопедії українознавства», що видавалася за редакцією проф. Володимира Кубійовича Науковим товариством імені Шевченка, 5-й том якої на літеру «М» вийшов у 1966 р. в Парижі – Нью-Йорку. Зрозуміло, годі шукати це прізвище і в радянських енциклопедіях – «Українській радянській енциклопедії» за редакцією М.П. Бажана та в «Радянському енциклопедичному словникові» 1987 року. Виявляється, тільки М.Ф. Сумцов є автором єдиної на теренах Російської імперії та СРСР енциклопедичної статті про непересічну фольклористку та етнологиню. Що ж до знакової відсутності в списку енциклопедичних статей М. Сумцова деяких імен визначних етнографів та фольклористів, це пояснюється просто: або написання статей про них було доручено іншим науковцям (наприклад, про Павла Чубинського), або ці статті були опубліковані без підпису (наприклад, про Петра Єфименка та Олександру Єфименку, яких, до речі, М. Сумцов добре знав особисто), і треба провести окреме дослідження з метою встановлення авторства даних текстів; цілком імовірно, що вони належать саме харківському науковцеві.

Персоналії південнослов'янських фольклористів та літераторів не такі численні, однак репрезентативні. Звісно, не міг М. Сумцов не подати статтю про свого колегу по Харківському університету й доброго товариша Марина Дрінова, історика та філолога, засновника болгаристики в Харківському університеті, одного з основоположників болгарської історіографії й взагалі болгарської історичної науки, визначного діяча болгарського національного відродження й першого президента Болгарського літературного товариства (від якого веде свій відлік Болгарська академія наук). Є в енциклопедичному словнику й стаття про македонця Димитра Матова, випускника історико-філологічного факультету Харківського університету, учня М. Дрінова та О. Потебні, який пізніше став відомим діячем македонського руху в Болгарії та фахівцем із славистики. Любомир Милетич, якому також присвячена енциклопедична стаття М. Сумцова, провідний болгарський лінгвіст, етнограф та історик, очільник Болгарської академії наук, теж був добре знайомий її авторові, оскільки став доктором *honoris causa* Харківського університету. Вперше з російського енциклопедичного видання вітчизняний читач міг дізнатися про Антона Мажуранича, хорватського філолога та громадського діяча. Ці розвідки не тільки в сенсі фактажу, а й завдяки точним характеристикам Сумцовим надбань кожного з науковців, не втратили свого значення й по сьогодні.

Найбільший і найцікавіший масив енциклопедичних статей М. Сумцова присвячений важливим поняттям, явищам, святам, персонажам, артефактам традиційної народної культури українців і, меншою мірою, південних слов'ян. Першу спробу зібрати таку «мозаїку» фольклорних образів і явищ традиційної культури М. Сумцов зробив у 1889 році в монографії «Культурні переживання», на жаль, досі не перевиданої з належними коментарями, хоча на початку 1990-х в журналі «Вітчизна» під назвою «Пережитки вічної краси» було опубліковано кілька фрагментів з неї в перекладі українською. В енциклопедичних словниках Брокгауза – Єфрона фольклорист подав такі статті, які мали б окреслити світ народної культури: «Обереги», «Обжинки», «Крадіжка у фольклорі», «Чабан», «Мавки», «Марко Багатий», «Марко Проклятий», «Меланки», «Мертвецький Великдень», «Могарич», «Молитви апокрифічні», «Миша», «Нав'є», «Наузи», «Небо нове», «Недоля», «Ніола», «Нога», «Нойди», «Пахота Христа й апостолів», «Пеперуга», «Переживання», «Пережин», «Перезва», «Перейма», «Перехрестя», «Перелесник», «Переліт-трава», «Переполох», «Перспектива», «Перстень», «Півень царик», «Підводні міста», «Побажання», «Покритка», «Положайник», «Полудниці», «Помлазка», «Понеділкування», «Поповичі», «Норни», «Обаяники», «Обід», «Обідаща свічка», «Об'їдало», «Вогонь», «Одміна», «Олень», «Опівало», «Опілля», «Палка», «Папороть», «Парубоцькі або молодецькі громади», «Страждання Господні», «Ськання», «Тютюн», «Талалайки», «Танець», «Таран, дитяча гра в Куп'янському повіті», «Терентій», «Толока», «Тороки», «Травін», «Туман», «Тирлич», «Тяжіння земне», «Сонце», «Сіль», «Сон Пресвятої Богородиці», «Сон-трава», «Сміття», «Сорочка дитяча», «Створення світу», «Створення людини», «Суботи святого Дмитра», «Сітка», «Січення обрядове», «Самсон», «Збірник», «Весілля», «Сват, сваха», «Свічка», «Свинина», «Сопілка», «Сволок», «Пристрит», «Семилітки», «Символіка», «Казки», «Злизування», «Спільна їжа», «Сови», «Поріг», «Посад», «Посоромлювальні обряди», «Перетворення», «Закликання дощу», «Продаж дитини», «Прокляття», «Розбивання горщика», «Розбійницькі» пісні, «Розування», «Рахмани, рахманський Великдень», «Народина», «Роза», «Русалії», «Русалка».

Звісно, ці статті в своїй сукупності аж ніяк не можуть охопити багатющий світ народної культури, і спеціальні енциклопедії та словники, присвячені виключно народознавству чи певним його аспектам, або авторські праці фольклористів, написані в енциклопедичному дусі, роблять це значно краще, однак статті М. Сумцова, призначені для універсальної енциклопедії й не розраховані на те, щоб охопити всю фольклорну тематику та всі явища традиційного побуту, виконують важливу місію занурення у традиційний світогляд та сприяють реальному знайомству зі старосвітським українським селом. Розглянемо лише одну статтю М. Сумцова – «Ськання».

У повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» читаємо: «От наньмичка, погодивши, і вийшла з кімнати, та, дивлячись на нього веселенько, як тая ясочка, і каже:

- Або, може, ви вже пообідали, так, може, або ськатись хочете... абошо?...» [4, с. 353]. В іншому місці цієї ж повісті сотник каже: «А після обід не буду ськатись...» [4, с. 384]. Ськанням займається й панна хорунжівна в цьому ж творі: хорунженко «приліг сестриці на коліна, та як та йому ськала, а він і заснув» [4, с. 395]. Упорядники збірки творів письменника ніякого коментаря до слова «ськатись» не дають, наче всі знають, що це таке. Загадкове слово «ськатись» ми зустрічаємо й в інших поетичних і прозових творах українських класиків ХІХ – початку ХХ століття – і зазвичай без коментарів сучасних публікаторів. Можна, звісно, відкрити словник Б. Грінченка й прочитати: «**Ськатися, каюся, єшся**, гл. Искать (насекомых в волосах, шерсти). *Такий собі пан: у соломі спить, а зубами ськається*. Ном. № 2930» [13, с. 238]. Але це нам лише дасть уявлення про те, що зазвичай в старовину робили по обіді українські пани (та й звичайні селяни, як дізнаємося з повісті «Маруся» того ж Г. Квітки-Основ'яненка). Власне, в повісті «Конотопська відьма» цей буденний ритуал, хоч і без подробиць, але описаний: «хорунжівна білими рученятами копирсала у голові братику» [4, с. 394], а з попередньої цитати можемо зробити висновок, що ськання зазвичай діяло як снодійне [4, с. 395]. М. Сумцов же в енциклопедичній статті детально описує й сам процес, і значення його в народному побуті: «**Ськання** (етногр.) – малоросійський народний звичай шукати в голові: переставляють кінець гребеня, притискаючи його, з одного місця на інше, хоч би під ним нічого не було. У народних піснях та казках С. виражає любов та ласку. С. – одна з різноманітних форм простонародного масажу» [25, с. 241]. Визначення вченого допомагає зрозуміти той факт, що ськання далеко не завжди діяло як снодійне, а було часом прелюдією до інтимних стосунків – про це є натяки і в повісті «Конотопська відьма». Недарма в першу шлюбну ніч, лягаючи спати з коростявою Солохою, згадує Забр'юха свою служницю: «Та ще на ту біду, збираючись на панні Йосиповні женитись, Пазьку, таки наньмичку свою, що йому усеґда після обід у головці ськала, відпустив до пана писаря до того ж діла. А сидячи на посаді з своєю Солохою, як вздрів Пазьку, що прийшла на весілля дивитися, так... аж оскома його узяла...» [4, с. 426].

Гадаємо, нікому з колег М. Сумцова і в голову б не прийшло подавати в солідній неспеціальній енциклопедії статтю про таку «дрібничку життя» як «ськання», так само як і про сміття або могоарич (без якого в сільському житті українців і досі нічого не відбувається), але для вченого це і певні маркери, і «ниточки», тягнучі за які, можна дійти до чогось справді значущого і визначального для розуміння ментальності, характеру, вдачі населення України. Навіть у спеціальних фольклорно-етнографічних словниково-енциклопедичних виданнях, що вийшли наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в Україні (наприклад, в ілюстрованому етнографічному довіднику «Українська минувщина», словнику-довіднику Віталія Жайворонка «Знаки української етнокультури», збірці «100 найвідоміших образів української міфології», енциклопедії Валерія Войтовича «Українська міфологія», «Українській фольклористичній енциклопедії» у двох томах, енциклопедичній за характером книзі Василя Скуратівського «Русалії» тощо, не кажучи вже про загальну «Енциклопедію українознавства», ми побачимо далеко не всі реалії, образи та артефакти, яким присвятив статті в енциклопедіях М. Сумцов. Наприклад, назви «обаясник» у словнику В. Жайворонка нема, хоч він і дає синонімічні назви – *перелесник* та *вогняний змій* [3, с. 440], і шкода, бо ця назва походить від «обаяти» – в значенні *підкорити дівчину чи жінку шляхом перетворення змія на красивого парубка*; в основі його – праслов'янське слово *obajanjьe*, тобто *чарівництво*, і ми розуміємо, чому для М. Сумцова народний термін «обаясник» був важливий. До речі, в повісті «Конотопська відьма» читаємо: «І дана їй власть на усім лиці земному і чаклувати, і обаяти, і глумитися цілоє урем'я і полвремени» [4, с. 431]. Не містить словник В. Жайворонка й статті «семилітка», хоча в українських казках саме дівка-семилітка дає герою мудрі поради, і М. Сумцов слушно вважав цей образ знаковим для української етнокультури і обґрунтовував його архаїчність.

Цікаво порівняти контенти енциклопедичних статей на одну й ту саму тему М. Сумцова та дослідників ХХІ століття. Наприклад, у статті «Сміття» В. Жайворонок в першу чергу акцентує увагу на тому, що «у переносному значенні сміття символізує негативні сторони родинного, особистого життя» [3, с. 431]. М. Сумцов же починає статтю з того, що сміття в повір'ях та обрядовості багатьох народів «грає роль таємничого талісману» [22, с. 908], тобто для нього актуальніша позитивна семантика сміття в народній культурі. Яскравий приклад – переходячи в нове помешкання, жменю сміття зі старої хати (яку вимітали чистенько) переносили в нове житло й кидали в передній кут, аби не залишити долі в старій хаті [22, с. 908–909]. Сумцов вважав сміття символом землі і обрядове його використання пов'язував із «релігійним шануванням землі» [22, с. 909]. Як доказ він наводив приклад давніх індусів, у яких молоді під час весілля перед входом в оселю чоловіка ставали на сміття. Відгомоном цих індоєвропейських ритуалів вченому здавалася українська приповідка «на смітнику женився», яка «натякає» на задіяність сміття у весільній обрядовості слов'ян [22, с. 909]. Тим не менше, в даному випадку йдеться не про продукційну магічну силу сміття/землі, а зовсім про інше. Вираз «на смітнику женився» – вияв презирства до чоловіка, який одружився з дівчиною, яка виявилася «нечесною», за народною термінологією, тобто втратила цноту до шлюбу, бо після першої шлюбної ночі відбувався ритуал «покривання», чудово описаний Г. Квіткою-Основ'яненком у повісті «Конотопська відьма»: «Ще ж дужче пана Уласовича узяв жаль, як пан Халявський з своєю молодогою прибіг тарадайкою у город покриватися. Попереду везуть на превисоченному дрючці запаску шовкову та червону-червону, як є сама настояща калина... і коням чуби, і музиці і руки, і скрипку, і чуб, і уси червоними лентами поперецьязували; і покривали молодих у церкві. А в пана Микити Уласовича Забрьохи хоч є і стьожки, є й хустки, та ба! Не вивезло. Повів Солоху покривати дружко... на сміття, по закону. Лихо нашому панові Забрьосі, та й годі!!!» [4, с. 428]. Дивно, що М. Сумцов, автор першої наукової праці про Г. Квітку-Основ'яненка як етнографа, прекрасний знавець творчості письменника-земляка, трактуючи вислів «на смітнику женився», не згадав наведений вище текст.

Українські автори сучасних етнографічних енциклопедичних видань цілком слушно аналізують вираз «у сорочці народився» в статті «Сорочка», проте лише в загальних рисах. В. Жайворонок зазначає тільки, що «коли дитина народжується разом з послідом матері (“сорочкою”, в якій була в лоні матері), про таку кажуть, що “в сорочці народилася”, тобто буде щасливою; про нещасливого кажуть: “Родився без сорочки, так і вмере без штанів”» [3, с. 570]. Не пояснюючи походження вислову, В. Войтович присвячує «сорочці» невеликий абзац: «Про тих, хто у сорочці вродився, кажуть: “той щастя в пазусі носить”. Таку “сорочку” висушували, зашивали у ладанку і старанно зберігали з роду в рід, бо, крім тієї людини, яка в ній вродилася, вона приносить щастя всьому дому. Хоч би куди поїхала людина з такою сорочкою, хоч би що робила, завжди їй таланить» [2, с. 501]. Ось і все. М. Сумцов же присвячує цій «сорочці» окрему доволі велику статтю в енциклопедії й розглядає повір'я, пов'язані з нею, значно ширше. Він зауважує, що особливе значення перетинці, яка іноді буває на голівці новонародженої дитини, надавали люди з давніх давен. Причому, щоб бути щасливим, зовсім не обов'язково було народжуватися в «сорочці» – її можна було банально купити. Давньоримські адвокати залюбки купували такі «сорочки», щоб бути успішними, а в англійських газетах початку ХІХ століття зустрічалися оголошення про продаж «сорочок» немовлят. Розкриває вчений і специфіку регіональних українських повір'їв про «сорочку»: «В Харківській губернії С. називають очіпком і думають, що народжений в очіпку з часом буде архієреєм. Очіпок або С. ретельно зберігають, причому іноді зашивають її в одяжину, яку дитина, котра мала щастя в С. народитися, найбільше носить» [23, с. 906]. Асоціація плівочки на голові дитини з жіночим головним убором чи з головним убором архієрея більш логічна, ніж із сорочкою, але чомусь значно розповсюдженіша назва «сорочка». Тим не менше, наведена автором статті локальна традиція розширює спектр семантики даного талісману.

Майже всю тематику енциклопедичних статей М. Сумцова ми знаходимо або в попередніх його публікаціях, або в тих, що вийшли вже після виходу енциклопедій. Тобто все, що писав вчений у статтях до енциклопедій, ґрунтувалося на власних серйозних дослідженнях, а не було запозичено з чужих текстів, хай і авторитетних. Щодо персоналій

в енциклопедіях, то про більшість науковців і письменників, про яких тут подано статті, він писав неодноразово, а спадщину деяких (наприклад, О. Потебні, П. Іванова) вивчав ледь не все життя.

Ще у 2008 році ми наголошували на необхідності зібрати та перевидати енциклопедичні статті М. Сумцова, особливо ті, які стосуються реалій традиційної народної культури. Повторюємо це і зараз, бо, як ми намагалися показати в даній розвідці, ці матеріали аж ніяк не втратили актуальності й мають активніше використовуватися сучасними дослідниками. Є велика потреба й у виданні доповненої біобібліографії науковця. Сподіваємося, в процесі бібліографічного пошуку будуть виявлені та атрибутовані нові роботи М. Сумцова, зокрема й вміщені в енциклопедичних виданнях.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Биографический словарь профессоров и преподавателей. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905)* / под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалея; вступ. ст. Т.Г. Павловой. Харьков: Изд-во САГА, 2007. С. 1–390.
2. Войтович В. Українська міфологія. Вид. 2-ге. Київ : Либідь, 2005. 664 с.
3. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті. Сватання на Гончарівці. Шельменко-денщик: П'єси. / авт. передм. С.Д. Зубков. Київ: Дніпро, 1990. 607 с.
5. Красіков М.М. Вдячний син Слобожанщини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю. *Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України* : вибр. пр. / М.Ф. Сумцов ; упоряд., підготовка тексту, передм., післямова та прим. М.М. Красікова. Харків : АТОС, 2008. С. 3–55.
6. Красіков М.М. «Діячі слободського фольклору» в «Слобожанах» Миколи Сумцова : погляд через сто років. *Двадцять п'яти Сумцовські читання* : збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій» 18 квітня 2019 р. / Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова. Харків, 2019. С. 3–11.
7. Красіков М.М. Забута сторінка сумцовської Потебніани. «Під крилом Хмари...» . *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Нова сер. Харків, 1994. Т. 2. С. 149–156.
8. Красіков М.М. Микола Сумцов очима Дмитра Багалія. *Двадцять шості Сумцовські читання* : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. «Музей у глобальному світі : інновації та збереження традицій», присвяч. 100-річчю Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова. 2 груд. 2020. Харків, 2020. С. 30–37. URL: <http://museum.kh.ua/docs/26SumtsovConference2020.pdf>
9. Красіков М.М. Сумцовська Шевченкіана. *Двадцять четверті Сумцовські читання* : зб. матеріалів наук. конф. «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій» 18 квітня 2018 р. / Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова. Харків, 2018. С. 3–12.
10. Мандебура О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності. Київ : ІпіЕНД, 2011. 276 с.
11. Микола Федорович Сумцов (1854–1922) : бібліографічний покажчик / укладачі: Н.І. Полянська, В.О. Савчук, В.З. Фрадкін, В.О. Ярошик, за участю Г.М. Єрофєєвої; наук. ред. Ю.З. Данилюк, В.З. Фрадкін. Київ : Рідний край, 1999. 240 с.
12. Олександр Опанасович Потебня: (До 170-річчя з дня народження): Біобібліогр. покажч. / уклад.: В.Ю. Франчук, Ф.Х. Широкоград, Ю.Ю. Полякова; вступ. ст. Ф.Х. Широкоград; бібліогр. ред. С.Б. Глибицька. Харків, 2005. 152 с.

13. Словарь української мови / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. Т. 4. Р – Я / НАН України. Ін-т української мови. Київ: Наук. думка, 1997. 616 с.
14. Сумцов М.Ф. Діячі українського фольклору. Харків: Друкарня «Печатне Діло», 1910. 37 с.
15. Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України : вибр. пр. / упоряд., підготовка тексту, передм., післямова та прим. М.М. Красікова. Харків : АТОС, 2008. 588 с. (Сер. «Студії з фольклору та етнографії Слобожанщини» ; Вип. [№] 3).
16. Сумцов Н.Ф. Бодянский Осип Максимович. *Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней)* / Венгеров С.А. СПб., 1897. Т. 5. С. 51–75.
17. [Сумцов Н.Ф.]. Потебня Александр Афанасьевич. *Русский биографический словарь* / Изд. А.А. Половцова. СПб., 1905. Т. 14. Плавильщиков – Примо. С. 643–646.
18. Сумцов Н.Ф. Потебня Александр Афанасьевич. *Энциклопедический словарь* / Изд.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. 1898. Т. XXIV-а. (48). С. 727–728.
19. Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов : избр. тр. / сост., подгот. текста и коммент. А.К. Байбурина, послесл. А.К. Байбурина, В.З. Фрадкіна. М.: Восточная литература, 1996. 296 с. (Этнографическая библиотека).
20. Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография. Ч. 1. Киев : Изд. журн. «Киевская старина», 1893. 168 с.
21. Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография. Ч. 2. Киев : Изд. журн. «Киевская старина», 1897. 85 с. Відб. з журн.: Киевская старина. 1896. Т. 54, июль, авг., сент.
22. Сумцов Н.Ф. Сор. *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. 29-а. СПб, 1900. С. 908–909.
23. Сумцов Н.Ф. Сорочка детская. *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. 29-а. СПб, 1900. С. 906–907.
24. [Сумцов Н.Ф.]. Сумцов (Николай Федорович). *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. СПб, 1901. Т. 32. С. 68–69.
25. Сумцов Н. Ф. Съкание. *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. 32. СПб, 1901. С. 241.
26. Сушко В.А. Скарбничий Слобідської України : етнографічна та музейницька діяльність академіка ВУАН Миколи Федоровича Сумцова. Харків: ФОП Бровін О.В., 2019. 48 с.
27. Фрадкін В.З. Життя – на користь Україні. *Микола Федорович Сумцов (1854 – 1922)* : бібліографічний покажчик / укладачі: Н.І. Полянська, В.О. Савчук, В.З. Фрадкін, В.О. Ярошик, за участю Г.М. Єрофєєвої; наук. ред. Ю.З. Данилюк, В.З. Фрадкін. Київ, 1999. С. 7–19.
28. Фрадкін В.З. М.Ф. Сумцов – вчений-енциклопедист : (До 140-річчя з дня народження). *Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті* : наук. конф. з питань музеєзнавства та іст. краєзнавства, 24–25 трав. 1994 р. : тези доп. Харків, 1994. С. 7–8.

M.M. KRASIKOV, Ph.D. (Philology)

Professor of Ukrainian Studies, Culturology and History of Science Department
e-mail: mkrasikov@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5645-3215>

National Technical University «Kharkiv Polytechnical Institute»
2 Kurpychova str., Kharkiv, Ukraine, 61000

**ENCYCLOPAEDIA MAN: MYKOLA SUMTSOV
AS THE AUTHOR OF ENCYCLOPAEDIC PUBLIKATIONS**

Purpose: to study Kharkiv University Professor, philologist, folklorist, ethnographer, museum worker Mykola Fedorovych Sumtsov's (1854–1922) publications in the issues of the

«Encyclopaedic Dictionary», the «New Encyclopaedic Dictionary» and some other encyclopaedic dictionaries of the end of the XIXth – the beginning of the XXth centuries.

Research methodology: the principles of historicism and objectiveness implied by means of using special historical methods such as chronological and retrospective ones.

Novelty. For the first time we suggest a general characteristics of the whole massive of M. F. Sumtsov's articles published in encyclopaedic publications. We highlighten the scientist's innovations both in the field of scientific biographistics and in non-trivial choice of dictionary articles on folkloristics and ethnography; emphasise his role as a researcher and populariser of Ukrainian Literature and Slavic Humanities figures' achievements.

Topicality. The importance and topicality of this research is grounded by the very personality of M.F. Sumtsov – the scientist who stood at the foundations of Ukrainian Studies as a science. Analysing his publications in the best encyclopaedic issues of the end of the XIXth – the beginning of the XXth centuries, we see for sure that the Ukrainian ethnographer and folklorist not only summarised his colleagues' achievements in studying traditional Ukrainian culture but also suggested a system of significant notions, artefacts and phenomena which only in a hundred of years would become basical in our native ethnolinguistic encyclopaedic dictionaries. Besides we note the scientist's priority in creating a huge database of scientific biographies of both native and foreign science and culture figures.

Conclusions. We have studied to a certain degree forgotten, non-collected and almost non-investigated by ethnographers, folklorists and literature historians encyclopaedic legacy of Academician M.F. Sumtsov, which has not lost its topicality both from historical point of view and in the sense of looking for new methodological approaches to studying traditional folk culture. As for his latest bibliography (1999) there are 254 articles in just encyclopaedic dictionaries and not fewer than that can be found in the issues which formally are not encyclopaedic but have all the features of such ones. M. Sumtsov was one of the pioneers in the field of studying Old Ukrainian Literature and it was he who supplied XVI–XVIII centuries writers' first scientifically grounded biographies and characteristics of creative work to encyclopaedias. Besides M. Sumtsov wrote and published in encyclopaedias the first scientific biographies of T. Shevchenko, Lessya Ukrayinka, B. Hrinchenko, I. Karpenko-Karyy, M. Kropyvnytsky, I. Kotlyarevskyy, H. Kvitka-Osnov'yanenko and other Ukrainian authors of the XIXth – the beginning of the XXth centuries. Moreover, he was the first of native scientists to supply encyclopaedic articles about a great number of Slavic folklorists and ethnographers (P. Ivanov, O. Kolberg, Y. Karlovykh and others), which in some cases are nearly the only historiographic sources. M. Sumtsov's ethnographic and folkloristic encyclopaedic articles, which in general quite thoroughly and completely outline the parametres of traditional folk culture, continue to be of great value today. Definitely, Ukrainian science coryphaeus' encyclopaedic legacy is worth being republished as a separate collection of works.

Key words: *M.F. Sumtsov, encyclopaedias, Ukrainian Studies, Ethnology, Folkloristics.*

References

1. Biographical dictionary of professors and lecturers. *Kharkiv university Historical-Philological department during its first hundred years of existence (1805–1905)* / edited by M. H. Khalansky and D.I. Bahaliy, introductory article by T.H. Pavlova. Kharkiv: SAHA Publishing, 2007. Pp.1–390. (in Russian)
2. Voytovych V. Ukrainian mythology. 2nd edition. Kyiv: Lybid, 2005. 664 p. (in Ukrainian)
3. Zhayvoronok V.V. The signs of Ukrainian ethnoculture: dictionary-referince book. Kyiv: Dovira, 2006. 703 p. (in Ukrainian)
4. Kvitka-Osnovianenko H. Stories. Matchmaking at Honcharivka. Shelmenko the yoman. Plays. / Introduction of S.D. Zubkov's authorship. Kyiv: Dnipro, 1990. 607 p. (in Ukrainian)
5. Krasikov M.M. The grateful son of Slobozhanshchyna. Mykola Sumtsov – the researcher and civil activist of the area. *A study of ethnography and culture history of Slobidska Ukraine: selected works* / M.F. Sumtsov; ordering, text preparation, introduction, afterword and notes by M.M. Krasikov. Kharkiv: ATOS, 2008. Pp. 3–55.(in Ukrainian)

6. Krasikov M.M. «Slobidska Ukraine folk lore personalities» in «The Slobodian Ukrainians» by Mykola Sumtsov: a view over a hundred years. *Twenty-fifth Sumtsov Readings: materials collection of «Museum in Global World: innovations and maintaining traditions» scientific conference of April, 18, 2019 / Kharkiv M.F. Sumtsov historical museum. Kharkiv, 2019. Pp. 3–11. (in Ukrainian)*
7. Krasikov M.M. A forgotten page of Sumtsov's Potebniana . «Under Khmara's wing...». *Kharkiv historical-philological society collection. New series, Kharkiv, 1994. V. 2. Pp. 149–156. (in Ukrainian)*
8. Krasikov M.M. Mykola Sumtsov in Dmytro Bahaliy's eyes. *Twenty-sixth Sumtsov Readings: materials collection of All-Ukrainian scientific conference «Museum in Global World: innovations and maintaining traditions» devoted to 100–years' anniversary of Kharkiv M.F. Sumtsov historical museum. December, 2, 2020. Kharkiv, 2020. Pp. 30–37. URL: <http://museum.kh.ua/docs/26SumtsovConference2020.pdf> (in Ukrainian)*
9. Krasikov M.M. Sumtsov's Shevchenkiana. *Twenty-fourth Sumtsov Readings: materials collection of «Museum in Global World: innovations and maintaining traditions» scientific conference of April, 18, 2018 / Kharkiv M.F. Sumtsov historical museum. Kharkiv, 2018. Pp. 3–12. (in Ukrainian)*
10. Mandebura O. Mykola Sumtsov and the problems of sociocultural identity. Kyiv: IpiEND, 2011. 276 p. (in Ukrainian)
11. Mykola Fedorovych Sumtsov (1854–1922): bibliographical index / ordered by N.I. Polianska, V.O. Savchuk, V.Z. Fradkin, V.O. Yaroshyk, with participance of H.M. Yerofeyeva; scientific editors Y.Z. Danylyuk, V.Z. Fradkin. Kyiv: Ridnyy kray, 1999. 240 p. (in Ukrainian, in Russian)
12. Oleksandr Opanasovych Potebnya (to the 170th birrthday): bibliographical index / ordered by V.Y. Franchuk, F.Kh. Shyrokograd, Y.Y. Polyakova; introductory article by F.Kh. Shyrokograd; bibliographical editor S.B. Hlybytska. Kharkiv, 2005. 152 p. (in Ukrainian)
13. The Dictionary of the Ukrainian Language / ordered with own material supplement by Borys Hrinchenko: in 4 volumes. V. 4. Р–Я / National Academy of Sciences of Ukraine. The Ukrainian language Institute. Kyiv: Naukova dumka, 1997. 616 p. (in Ukrainian, in Russian)
14. Sumtsov M.F. Ukraine folk lore personalities. Kharkiv: «Pечатne dilo» Printing office, 1910. 37 p. (in Ukrainian)
15. Sumtsov M.F. A study of ethnography and culture history of Slobidska Ukraine: selected works / M.F. Sumtsov; ordering, text preparation, introduction, afterword and notes by M.M. Krasikov. Kharkiv: ATOS, 2008. 588 p. («Slobozhanshchyna folk lore and ethnography study» series; issue № 3). (in Ukrainian, in Russian)
16. Sumtsov N.F. Bodyanskyu Osyp Maksymovych. *Critical–biographical dictionary of russian writers and scientists (from beginning of russian education till present day) / Vengerov S.A. SPb., 1897. V. 5. Pp. 51–75. (in Russian)*
17. [Sumtsov N.F.] Potebnya Aleksandr Afanasiyevych. *Encyclopaedical dictionary/ editor A.A. Polovtsev. SPb., 1905. V. 14 Plavilshchikov – Primo. Pp. 643–646. (in Russian)*
18. Sumtsov N.F. Potebnya Aleksandr Afanasiyevych. *Encyclopaedical dictionary / Publ. F.A. Btokgauz, I.A. Efron. 1898. V. XXIV-a (48). Pp. 727–728. (in Russian)*
19. Sumtsov N.F. The symbols of Slavonic rites: selected works / ordering, text preparation and notes by A.K. Bayburin, afterword by A.K. Bayburin, V.Z. Fradkin. M.: Vostochnaya literatura, 1996. 296 p. (Ethnographical library). (in Russian)
20. Sumtsov N.F. The ethnography of modern Mala Rus. Part 1. Kyiv: «Kyivskaya staryna» journal publishing, 1893. 168 p. (in Russian)
21. Sumtsov N.F. The ethnography of modern Mala Rus. Part 2. Kyiv: «Kyivskaya staryna» journal publishing, 1897. 85 p. Reprinted from the journal: Kyivskaya staryna. 1896. V. 54, July, August, September. (in Russian)
22. Sumtsov N.F. Litter. *Encyclopaedical dictionary / F.A. Brokgauz, I.A. Efron publishing. V. 29-a. SPb., 1900. Pp. 908–909. (in Russian)*

23. Sumtsov N.F. Children's shirt. *Encyclopaedical dictionary* / F.A. Brokgauz, I.A. Efron publishing. V. 29-a. SPb., 1900. Pp. 906–907. (in Russian)
24. [Sumtsov N.F.]. Sumtsov (Nikolay Fedorovich). *Encyclopaedical dictionary* / F.A. Brokgauz, I.A. Efron publishing. SPb., 1901. V. 32. Pp. 68–69. (in Russian)
25. Sumtsov N.F. Lice searching (skaniye). *Encyclopaedical dictionary* / F.A. Brokgauz, I.A. Efron publishing. SPb., 1901. V. 32. P. 241. (in Russian)
26. Sushko V.A. The Treasurer of Slobidska Ukraine: ethnographical and museum activity of All Ukrainian Academy of Sciences Academician Mykola Fedorovich Sumtsov. Kharkiv: private entrepreneur Brovin O.V., 2019. 48 p. (in Ukrainian)
27. Fradkin V.Z. Life for Ukraine's benefit. *Mykola Fedorovich Sumtsov (1854–1922): bibliographical index* / ordered by N.I. Polianska, V.O. Savchuk, V.Z. Fradkin, V.O. Yaroshyk, with participance of H.M. Yerofeyeva; scientific editors Y.Z. Danylyuk, V.Z. Fradkin. Kyiv: Ridnyy kray, 1999. Pp. 7–19. (in Ukrainian)
28. Fradkin V.Z. Sumtsov – the encyclopaedician scientist: (to the 140th birthday). *The problems of saving and restoring the historical memory: scientific conference on museum and regional history studyng of May, 24–25, 1994: reports abstracts*. Kharkiv, 1994. Pp. 7–8. (in Ukrainian)

Текст надійшов до редакції 02.02.2024. / The text was received by the editors 02.02.2024.

Текст затверджено до друку 16.02.2024. / The text is recommended for printing 16.02.2024.